

УДК 811.161.3'38'42:398.92.821.161.3.3-31*У.Караткевіч

Л. В. Паплаўная

СТЫЛІСТЫЧНАЯ РОЛЯ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ У РАМАНЕ У. КАРАТКЕВІЧА «ХРЫСТОС ПРЫЗЯМЛІЎСЯ Ё ГАРОДНІ»

У артыкуле разглядаюцца стылістычныя прыёмы выкарыстання фразеалагічных адзінак і іх структурна-семантычнага змянення ў рамане У.Караткевіча “Хрыстос прызямліўся ў Гародні”. Письменнік творча абнаўляе фразеалагізмы, выкарыстоўваючы разнастайныя прыёмы, сярод якіх найбольш пашыраны такія, як прыём ускладнення фразеалагічнай адзінкі словам свабоднага ўжывання, замены аднаго з кампанентаў іншым словам, прыём кантамінацыі фразеалагізмаў.

Фразеалагічныя адзінкі ўяўляюць сабой складаную з’яву, якая адлюстроўвае спосаб жыцця і характар народа, яго гісторыю, духоўнае жыццё і псіхалогію, нацыянальныя традыцыі і звычаі, этнічны быт, тэмперамент народа. Правільна і да месца ўжыты фразеалагізм надае мове непаўторную своеасаблівасць, адметную выразнасць, трапнасць і вобразнасць.

Як адзначае А.С. Аксамітаў, “Фразеалагічныя адзінкі з’яўляюцца яркім стылістычным сродкам. Акрамя наймення той ці іншай з’явы аб’ектыўнай рэчаіснасці, яны перадаюць і пэўныя адносіны (неадабрэнне, іронію, пшчотнасць, фамільярнасць і г.д.) да той ці іншай з’явы таго, хто гаворыць. Письменнік пры дапамозе фразеалагізма, трапнага крылатага выразу, прыказкі, прымаўкі стварае мастацкі вобраз, малюе дзеянне, аздабляе мову персанажа, робіць мову твора больш маляўнічай, пераканальнай, выразнай, разнастайнай” [1, с. 127].

Звычайна ў маўленні, мове мастацкай літаратуры, публіцыстыцы фразеалагізмы ўжываюцца ў нязменным выглядзе, захоўваючы сваю форму і замацаваны за імі змест. У такім разе яны выступаюць як яркія экспрэсіўныя сродкі, якія ўзбагачаюць, упрыгожваюць маўленне, выконваюць шэраг стылістычных функцый, сярод якіх не толькі намінатыўная, але і функцыя лаканізацыі маўлення, вобразнага выказвання, ацэначная, эмацыянальная і экспрэсіўная.

Устойлівыя фразеалагічныя словазлучэнні з’яўляюцца адным з жывых спосабаў узбагачэння мовы рамана У. Караткевіча “Хрыстос прызямліўся ў Гародні”. Аўтар выкарыстоўвае фразеалагізмы найчасцей у іх звычайнай, нарматыўнай форме і з замацаваным за імі зместам:

У складні, на немалую спакусу ўсім, — Маці Божая, як дзве кроплі вады падобная на славетную зеляніўшыцу з Рыбнага рынку Фаўстыну, нават не каталічку [3, с. 51]; **як (нібы) дзве кроплі вады (расы)** ‘разм. Вельмі моцна, абсалютна’ [4, т. 1, с. 603];

Вядома, не бачыў ён ад мяне дулі з макам і скідзельскага пачастунка [3, с. 132]; **дулю (кукіш, фігу) з макам** ‘праст., груб. Зусім нічога не (атрымаць, даваць і пад.)’ [4, т. 1, с. 393];

З богам, пан Камар [3, с. 19]; **з богам** ‘разм. Вокліч пажадання поспеху, удачы ў якой-н. справе’ [4, т.1, с. 125];

Басяцкі ўбачыў, што Лотру — хоць праз зямлю праваліся [3, с. 36]; *хоць скрозь зямлю праваліся* ‘разм. Вельмі сорамна, няёмка [4, т. 2, с. 237];

Кірык Вястун не хацеў так. Дарэмна, *лезці на ражон* [3, с. 68]; *лезці на ражон* ‘праст. Рабіць што-небудзь рызыкаўнае, асуджанае на няўдачу; дзейнічаць, не думаючы пра вынік’ [4, т. 1, с. 642].

У. Караткевіч часта выкарыстоўвае фразеалагізмы ў якасці ўдакладняльнага члена да папярэдняга слова, семантычна і стылістычна бяднейшага за фразеалагізм:

Смяецца, зубы прадае [3, с. 46]; *прадаваць зубы* ‘разм. Недабр. Весела смяецца, рагатаць беспрычынна’ [4, т. 2, с. 242];

І, дальбог, *смялася* тая галава. Мо проста *зубы скаліла*, а мо – з нашых бедаў [3, с. 9]; *скаліць зубы* ‘смяецца, рагатаць, насміхацца з каго-небудзь’ [4, т. 2, с. 397].

Аднак многія пісьменнікі, у іх ліку і Уладзімір Караткевіч, не абмяжоўваюцца толькі традыцыйным выкарыстаннем фразеалагізмаў як маляўнічых сродкаў выразнасці, а імкнуцца рознымі спосабамі абнавіць іх, творча і арыгінальна выяўляючы іх патэнцыяльныя магчымасці. Такое выкарыстанне фразеалагічных адзінак Б.А. Ларын ахарактарызаваў як “артыстычны спосаб транспазіцыі народных фразеалагізмаў у літаратурную мову” [2, с. 158]. У гэтым выпадку стылістычная роля фразеалагізмаў нібы падвойваецца, яны ствараюць большы мастацкі эфект, аказваюць большае эмацыянальна-экспрэсіўнае ўздзеянне на чытача, чым пры сваім звычайным ужыванні.

Індывідуальна-аўтарскую пераробку фразеалагізмаў сустракаем і ў рамане У. Караткевіча “Хрыстос прызямліўся ў Гародні”. Назіранні над мовай рамана паказваюць, што сярод разнастайных стылістычных прыёмаў структурна-семантычнага змянення фразеалагізмаў найбольш пашыраным выступае прыём ускладнення фразеалагічнай адзінкі словам свабоднага ўжывання.

Ад традыцыйных для маўлення спосабаў увядзення слоў у фразеалагізм трэба адрозніваць стылістычны прыём ускладнення фразеалагічных адзінак. “Індывідуальна-аўтарскім ускладненнем трэба лічыць выпадкі, калі ў межы фразеалагізма ўключаецца слова, якое ўступае ў семантычныя і граматычныя адносіны не з усім фразеалагізмам, а толькі з пэўным яго кампанентам” [5, с. 126]. Адбываецца пашырэнне кампанентнай структуры фразеалагізма і тым самым прырашчэнне сэнсу, прыплюсоўванне да звычайнага, слоўнікавага значэння фразеалагічнай адзінкі сэнсу ўведзенага ў выраз слова або спалучэння слоў.

Часцей за ўсё ў фразеалагічныя адзінкі У. Караткевіч уводзіць прыметнік або дзеепрыметнік, які адносіцца да назоўнікавага кампанента і паясняе яго:

Няма чаго нам, як кату ля гарачага сала, хадзіць [3, с. 6]. У прыведзеным сказе аўтар ускладняе фразеалагізм *як кот на сала* прыметнікам *гарачы*. Фразеалагізм *як на карове сядло* ўскладняецца азначэннем *шытае*, і тым самым выражаецца адмоўная аўтарская ацэнка персанажа: *І тут пад’ехаў на паршывым сваім варанку гэты хам у магнацкай вопрадцы, якая сядзела на ім, як на карове шытае сядло* [3, с. 132].

Грубый, рэзкі твар наліваўся бурой крывёю, пенныя заедзі накіпалі ў кутках вялізнага жорсткага рота [3, с. 39]; *налівацца (наліцца) кроўю (крывёю)* — ‘разм. Ужыв. пры дзейн. са знач. асобы ці канкр. прадмета (вочы, твар, карак і пад.). Чырванець ад прыліву крыві’ [4, т. 2, с. 73]. Фразеалагізм у дадзеным выпадку ўскладняецца прыметнікам *бурый*.

Аддавалі вялікую залу і царкоўнаму суду, калі гэты апошні не баяўся вынесці смецця са свайй хаты [3, с. 33]. Фразеалагізм *выносіць смецце з хаты* ‘выдаваць тое, чаго не павінны ведаць іншыя, няславіць каго-, што-н. (сям’ю, калектыў, вузкае кола асоб і пад.)’ [4, т. 1, с. 249] удакладняецца аўтарам прыналежным займеннікам *свайй*.

Пры мадэліраванні на ўзор вядомага выразу ў абноўленых фразеалагічных адзінках захоўваецца іх змест і граматычная структура:

Чытаў ларнік суда, нават па выглядзе **дурны, як левы бот** [3, с. 46]: **дурны як бот** <з левай нагі> ‘разм. Вельмі, надзвычай (дурны). Пра каго-н.’ [4, т. 1, с. 131].

Творча пераапрацоўваючы фразеалагічныя адзінкі, У. Караткевіч звяртаецца да такога спосабу, як кантамінацыя фразеалагізмаў.

Фразеалагічнай кантамінацыяй называюць зліццё, аб’яднанне двух фразеалагізмаў у адзін індывідуальна-аўтарскі выраз. Такія адзінкі ўспрымаюцца чытачом як эфектыўны сродак мастацкай выразнасці.

У рамане “Хрыстос прыязміўся ў Гародні” У. Караткевіч з двух фразеалагічных адзінак у **касцюме Адама** і **ў касцюме Евы**, якія ўжываюцца з аднолькавым значэннем, утварае фразеалагізм **як Ева ў касцюме Адама**. Наватвор захоўвае тое ж самае значэнне, але робіць выказванне больш яркім і вобразным:

Былі яны зусім голая, як Ева ў касцюме Адама, сабою цёмныя, з “зубкамі, як часнык” і “хвосцікам, як памяццо”, на словах неўміручай народнай песні пра смерць карчмара Лейбы [3, с. 25]: **у касцюме Адама** — ‘разм. Жарт. Без усякага адзення, голы. Пра мужчыну’ [4, т. 1, с. 564]; **у касцюме Евы** ‘Без усякага адзення, голая. Пра жанчыну’ [4, т. 1, с. 565].

Вызначальнымі рысамі фразеалагізмаў лічацца пастаянства іх кампанентнага складу, устойлівасць, сэнсавая цэласнасць. Звычайна гэтыя моўныя адзінкі ўзнаўляюцца ў гатовым выглядзе, захоўваючы пастаянства формы і зместу. Выкарыстоўваючыся ў кантэксце, фразеалагізмы ўступаюць у сувязь са словамі свабоднага ўжывання. Абагульненае значэнне фразеалагізма ў некаторых выпадках патрабуе больш дакладнай семантычнай канкрэтызацыі, выкліканай як зместам твора ў цэлым, так і канкрэтнай маўленчай сітуацыяй.

Адным з прыёмаў індывідуальна-аўтарскага пераўтварэння фразеалагізмаў у рамане У. Караткевіча “Хрыстос прыязміўся ў Гародні” з’яўляецца замена аднаго з кампанентаў іншым словам. Сустрэкаюцца выпадкі, калі назоўнікавы кампанент замяняецца аўтарам словазлучэннем “прыметнік + назоўнік”, тым самым павялічваецца колькасць кампанентаў фразеалагічнай адзінкі:

Нібы раптам і на хвіліну здаадаўся — аж ногі да зямлі прыкіпелі і неба здалосся з літоўскі кажух [3, с. 12]; **неба з аўчынку** здаецца (здавалася, здасца) каму — ‘разм. Становіцца нязносна цяжка ад страху, болю і пад.’ [4, т. 2, с. 94].

Або, наадварот, колькасць кампанентаў можа змяншацца:

— *Блюзнер! — круцячы вачыма, як баран перад пратэсамі, прахрыпеў мніх* [3, с. 47]; уставіцца **як баран на новыя вароты** ‘нічога не разумеючы, тупа, разгублена’ [4, т. 1, с. 100]. Словазлучэнне “назоўнік + прыметнік” заменена на назоўнікавы кампанент.

Скарачэнне кампанентнага складу фразеалагічнай адзінкі назіраем і ў наступным сказе: *І страшна было глядзець у твая вочы, і мурашкі на спіне, нібы Евінага змяя ўбачыў, і непамысна неяк. І нібы ў чымсьці вінаваты* [3, с. 9]; **мурашкі бегуюць (прабягаюць, бягуць) па целе (па спіне, па скуру)** ‘разм. Хто-небудзь адчувае дрыжкі ад моцнага страху’ [4, т. 2, с. 52].

Як бачна з прыведзеных прыкладаў, замена кампанента або скарачэнне кампанентнага складу выклікаецца пэўнай сітуацыяй, прадвызначаецца кантэкстам. На наш погляд, гэта дае значны эфект, бо ў свядомасці чытача на звычайнае значэнне фразеалагізма накладваецца яшчэ і значэнне слова, якое выпіснула прывычны кампанент.

Такім чынам, Уладзімір Караткевіч, карыстаючыся рознымі прыёмамі, вынаходліва і дасціпна абнаўляе фразеалагізмы, творча выяўляе іх патэнцыяльныя магчымасці. Стылістычная роля фразеалагічных адзінак у такіх выпадках падвойваецца, узмацняецца іх экспрэсіўна-эмацыянальнае ўздзеянне на чытача. Аўтарскія фразеалагічныя выразы ўтрымліваюць дадатковую інфармацыю, сэнсавы

або стылістычнае прырашчэнне, успрымаюцца як новыя, арыгінальныя сродкі выказвання, якія робяць мову творца больш яркай і вобразнай.

Спіс выкарыстанай літаратуры і крыніц

- 1 Аксамітаў, А.С. Беларуская фразеалогія / А.С. Аксамітаў. – Мінск: Выш. шк., 1978. – 224 с.
- 2 Ларин, Б.А. История русского литературного языка и общее языкознание / Б.А. Ларин. – М.: Высш. шк., 1977. – 253 с.
- 3 Караткевіч У. Збор твораў: У 8 т. Т.6. Хрыстос прыязмліўся ў Гародні: Раман. / У. Караткевіч. – Мн.: Маст. літ., 1990. – 494 с.
- 4 Лепешаў, І.Я. Слоўнік фразеалагізмаў. У 2 т. / І.Я. Лепешаў. – Мінск: Бел. Энцыклапедыя імя П.Броўкі, 2008.
- 5 Лепешаў, І.Я. Праблемы фразеалагічнай стылістыкі і фразеалагічнай нормы / І.Я. Лепешаў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1984. – 262 с.

УДК 81'373

Т. В. Слива

ГИПОНИМЫ В СОСТАВЕ АССОЦИАТИВНО-СЕМАНТИЧЕСКИХ ГРУПП

В статье речь идет об ассоциативно-семантических и гиперо-гипонимических отношениях в их привативной оппозиции. Поскольку парадигматические связи лексем основываются на ассоциациях, высказывается предположение, что рефлексемы в пределах одной ассоциативно-семантической группы могут быть связаны в том числе и гипонимическими корреляциями. Таким образом, выявляются ассоциативно-семантические связи гиперонимов и гипонимов, определяются компоненты значения, посредством которых лексем коррелируют в составе парадигм.

На протяжении многих лет ученые ставили под сомнение возможность систематизации лексики, причиной этому была специфика этого уровня языка: его открытый характер, количественный состав, тесная связь с внеязыковой действительностью и т.п. Однако на современном этапе лексический состав рассматривается как особая система, самая подвижная и проницаемая, а также самая многочисленная по сравнению с другими системами языка. При этом, несмотря на обусловленность его организации связями и отношениями реальных внеязыковой действительности, корреляции лексем определяются собственно языковыми факторами.

Признание возможности анализа лексики как системы предполагает определенную методологию, в соответствии с которой будет осуществляться исследование. Для любого носителя языка не составит труда систематизация ряда слов, если среди них есть синонимы, антонимы, меронимы либо паронимы. При этом будут выделены отдельные элементы, составляющие некую структуру, которая может быть определена как система при условии наличия закономерностей ее строения. В основу этой закономерности могут быть положены, прежде всего, семные связи лексем.

Различные типы семантических объединений слов описаны в теоретических работах (З. Е. Александрова, Ю. Д. Апресян, А. А. Брагина, Ю. Н. Караулов, В. И. Кодухов, А. М. Кузнецов, Л. В. Малаховский, Е. Н. Миллер, Л. А. Новиков,